

Helynévi lexémák csiki helynevekben

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

1. A mindenkori helynévrendszer új helynevek alkotásában betöltött szerepe az újabb helynévkutatás egyik fontos kérdése. Minderről korábban a helynévadás részkérdései, így elsősorban a meglévő helynévtípusok mintájára történő helynévadás, valamint a más nyelvekből való névátvétel kapcsán esett szó (BÁRCZI 1958: 146). A meglévő helynevek helynévadást determináló szerepe a mikrotoponímiai rendszerek kapcsán is felszínre került, amelyek már meglévő anyaga egyrészt úgy határozza meg az új helynevek keletkezését, hogy ellenáll a homonímia jelenségének, másrészt pedig oly módon, hogy a meglévő helyneveivel újabb helynevek keletkeznek (SEBESTYÉN 1960: 83). A téma egyik vetületének vizsgálatával HOFFMANN ISTVÁN részletesebben is foglalkozik A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen című tanulmányában (1984–1885). Kimutatja azt, hogy mennyire gyakori névalkotó eszközzé válhat egy önállóságát elveszített, határrésszé vált település neve a befogadó település névrendszerében, meghatározva annak sajátos változási folyamatát, amely a közsői elemekből alkotott földrajzi nevek háttérbe szorulását, a helynévi alapú földrajzi nevek előtérbe kerülését eredményezte.

HOFFMANN ISTVÁN modellelméleti megalapozottságú helynévkutatásai továbbvizsgálja a helynevek helynévalkotó szerepének a kérdését, amely a hagyományos szakirodalomban háttérben maradt, új távlatokat nyitva e problémakörnek. „A létező helynévrendszer többféleképpen is meghatározza az új helynevek keletkezését. Közvetlenül, pozitív értelemben a meglévő nevek újbóli felhasználásával, negatív értelemben pedig oly módon, hogy közeli helyek esetén a névazonosság általában nem szokásos (azaz a mikrotoponímiai rendszerek kerülnek a homonímiát). Hatását tekintve azonban felülmúlja ezek szerepét az a közvetett determináció, amely a névminták átörökítése révén érvényesül.” (HOFFMANN 2007: 35). A helynevek nyelvi sajátosságainak rendszerszerű vizsgálatai elsősorban a helynévrendszerek helynévadásra gyakorolt közvetlen és közvetett hatásával foglalkoznak, amelyet a helynévadási norma meghatározottságában értelmeznek. A helynévvel alakult helynevek névmodelljei a helynevek nyelvi elemzésének különböző síkjain tárhatók fel (i. m. 37–162). A helynevek lexikális modelljeinek

jelentéstani, szófaji alapon elkülönített főbb kategóriái sorában a 2. helynév(i származék) több alkategóriája is ott sorakozik: „2.1. egyrészes helynév (Alsó/*Bogács*, *Döbrés*/domb), 2.2. kétrészes helynév (Külső/*kenderszer*, Belső/*döbrésdomb*), 2.3. egyrészes képzett helynév (*Sámsoni*/út, Alsó/*töperi*), 2.4. kétrészes képzett helynév (*Kenderszeri*/dűlő, *Kissédi*/dűlő), 2.5. helynév eleme(i) (*Csorgó*/hát < *Csorgóér*/hát)” (i. m. 70). A helynévadási norma lexikális bázisában külön szócsoporthoz jelenlevő, helynévadásra felhasznált helynevek együttese a szemantikai bázisban — amely a helynévadás szemantikai tudatosságát bizonyítja — jellegzetes jelentéskategóriákkal társul: egyrészt a lokális jeggyel kapcsolatos helysajátosság kategóriával (S), másrészt a megnevezés jelentéscsoportjával (M). A helynévi alapú helynevek lehetnek egyrészes S (*Sáros*paták ’település’) és M (*Szamos*), valamint kétrészes S+F (*Csengeri*/út), S+M szemantikai szerkezetű nevek (Kis/*kengyeles*) egyaránt (HOFFMANN 1999: 210–211). A helynévvel alakult helynevek névalkotási szabályai között elvileg minden főbb névalkotási szabály szóba jöhet: szintagmatikus szerkesztés (*Sámsoni*/út), morfológiai szerkesztés (*Nyolcasok* < Alsó/*nyolcas*, Felső/*nyolcas*), jelentésbeli névalkotás (*Séd* ’terület’ < *Séd* ’folyó’), szerkezeti változás (*Csorgó*/hát < *Csorgóér*/hát) (HOFFMANN 2007: 79–160).

A névalkotó helynevek vizsgálata sajátos vizsgálati témaként körvonalazódik a helyneveket alkotó szókinccsel foglalkozó kutatások, pontosabban azokon belül is a helynevek nyelvi elemzésének módszerét alkalmazók körében (HOFFMANN 2003: 109–114). TÓTH VALÉRIA két tanulmányban is foglalkozik a témával a korai ómagyar kori Abaúj és Bars vármegye helynévrendszerének vizsgálata során. A helynevek a helynevekben című munkájában a meglévő helynévrendszernek a helynévalkotásban betöltött közvetlen szerepét vizsgálja, azaz a már létező helyneveknek új helynévszerkezetekbe való beépülését (1999). Részletezően bemutatja a helynévvel alakult egyrészes nevek és kétrészes nevek szerkezeteinek jellegzetes típusait, kitérve helynévi névrészek funkcióira, névalkotási szabályaikra egyaránt. A helynevek lexikális szerkezetéről című másik tanulmányában a vizsgált korpusz teljes lexikális-morfológiai szerkezetét tárja fel, elméleti szempont figyelembevételével (2001). A felszínre hozott lexikális struktúrák tipológiai rendszerében nagyon változatos lexikális szerkezetű típusokat mutat ki a helynévi alapú megnevezések csoportjaiban, megvilágítva azok különböző nyelvi sajátosságait is. BÍRÓ FERENC a víznevek kapcsán vizsgálja a meglévő helyneveknek a mindenkorai helynévrendszerre gyakorolt hatását (1999). Kimutatja, nyelvi szempontból elemzi az egykor vizekben gazdag település, Körösladány elsődleges vízneveivel alakult jelentős számú másodlagos, harmadlagos helynevek egész sorát, amelyek jelentős hatást is gyakoroltak a helyi névrendszerre.

2. Köszöntő írásommal azoknak a tanulmányoknak a sorához csatlakozom, amelyek a helyneveket alkotó szókinccs helynévi lexikális elemeit tárják fel. Csiki

előnyelvi mikrotoponímiai rendszerek helynévvel alakult megnevezéseit vizsgálom, a helynevek nyelvi elemzésének módszerével tárva fel nyelvi sajátosságait. Ezek a mikrotoponímiai rendszerek¹ összesen 2716 helynevet tartalmaznak. Ezek között 1117 olyan helynév fordul elő, amely a helynévrendszer valamely már meglévő helynévvel alakult (pl. *Almás-mező/kútja* – Cs, *Sóvető/teteje* – Cs, *Nagy-patak²* ('legelő') – Cs stb.; *Bükk/eleje* – Cso, *Hallgató-domb/teteje* – Cso, *Sár utca/kert* – Cso stb.; *Abránfalva* ('szántó föld') – K, *Bálint völgye/útja* – K, *Leső/pataka* – K stb.; *Ajnádi/Alszezi eszténa* – M, *Bükki/barlang* – M, *Vetéskapu* ('szántó föld') – M; *Bánya-pataki/borvíz* – S, *Belső/Bolhaszeg* – S, *Hideg-kút/oldala* – S stb.), helynévi névelemet tartalmazó mikronevek az összállomány közel felében mutathatók ki (41,12%). A helynévrendszerek névadásra gyakorolt hatása a vizsgált települések helynévrendszereiben viszonylag hasonló mértékű, amit meghatároz a települések névállományainak területfüggő nagysága is. Minderre a következő adatok egyértelműen rámutatnak. A helynevet tartalmazó névszerkezetek a leggazdagabb állományban, a 780 névből álló csíkszentsimoniban 42,82%-ot tesznek ki (334 név; pl. *Bükk-szád/pataka*, *Nagy/Olt*, *Cikók/Zöldese* stb.), a valamivel kevesebb, 677 névadattal jellemezhető csíkszentmihályi névanyagban 40,62%-os az arányuk (275 név; pl. *Akasztó-hegy/dűlő*, *Malomvölgy/utcája*, *Veres-kő/völgye* stb.), az 512 helynevet számláló karcfalvi névrendszerben viszont 42,96%-os a gyakoriságuk (220 név; pl. *Alsó/káposztáskert*, *Köves-patak²* 'völgy', *Felső/Vasút utca* stb.). A két legkisebb névállomány közül a 306 helynévből álló csobotfalvi helynevek együttesében a szóban forgó mikronevek aránya 41,5% (127 név; pl. *Alsó/Sáros-völgy*, *Csobotfalva/utca*, *Nagy/Somlyó* stb.), viszont érdekes módon a valamivel több, azaz 441 adattal rendelkező csikcsekefalvi mikronévanyagban a helynévi alapú megnevezések mindössze 36,50%-ot tesznek ki (161 név; pl. *Kozmási/Megye-sár*, *Meggyes/feje*, *Vesszős-árok/homloka* stb.). A helynevet tartalmazó mikronevek településenkénti arányai azt igazolják, hogy a települések helynévrendszerei jelentős hatást gyakorolnak a helyi névadásra, a mikronévi rendszerekben nagy számú helynévi alapú megnevezés fordul elő.

A helynévi névelemmel alakult csíki mikronevek állománya a névfajták szerinti megoszlást tekintve is sajátos képet mutat. A névfajták között előfordul a csíki mikrotoponímiai rendszerek minden egyes helynévfajtája: a víznév, a vízparti név, a domborzati név, a határnév, a lakott területi név és az építménynév egyaránt, ami arra enged következtetni, hogy a települések meglévő helynévrendszerei meghatározzák minden rájuk jellemző helynévfajta névadását. A pontosabb adatok szerint az 1117 itt vizsgált névszerkezet valamivel több mint felét a

¹ A következő települések helynévrendszereinek adattárai szolgáltatják a vizsgálatok forrásanyagát: Cs = Csíkcsekefalva (CSOMORTÁNI 2009), Cso = Csobotfalva (CSOMORTÁNI 2007: 133–134), K = Karcfalva (CSOMORTÁNI 2004, 2005), M = Csíkszentmihály (CSOMORTÁNI 2006: 127–130), S = Csíkszentsimon (CSOMORTÁNI 2001: 1109–1172).

420 határnév (*Dékán pataka*² 'kaszáló' – Cs, *Csereklyés/kert* – Cso, *Kőhordói/kaszalók* – K, *Nagy-parlag/farka* – M, *Borona út*² 'erdő' – K stb.) és a 314 domborzati név teszi ki (*Csipkés/vápája* – Cs, *Csere/hegy* – Cso, *Borvíz/oldal* – K, *Lapos-havas/verőfénye* – M, *Köves-patak/oldala* – S stb.), így az előbbieket előfordulási aránya 37,60% a helynevekkel alakult struktúrák összességében, az utóbbiaké pedig 28,11%. A névstruktúra adatainak másik felén a 181 víznév (16,20%; pl. *Nagy-vész/pataka* – Cs, *Csobotfalvi/patak* – Cso, *Madicsa/pataka* – K, *György vágása/pataka* – M, *Bor-réti/borvíz* – S stb.), a 136 építménynév (12,17%; pl. *Meggyes/útja* – Cs, *Kánásor/útja* – Cso, *Karcfalvi/templom* – K, *Borvíz/hídja* – S stb.), a 43 lakott területi név (3,84%; pl. *Nagy út/szere* – Cs, *Agyagfalva* – Cso, *Csigafalvi/eszténa* – M, *Felső/Vízre járó* – K, *Nagy/Kápolnaszeg* – S stb.), valamint a 23 vízparti név (2,05%; pl. *Nagy/Mocsár* – Cso, *Keleti/semlyék* – K stb.) osztozik. A helynévi névelemet tartalmazó csíki mikronevek túlnyomó többsége a külterületi név csoportjába tartozik, mint a határnév, a domborzati név, a víznév, a vízparti név, de néhány névfajta a belterületi nevek között is felbukkan. A lakott területet megjelölő nevek, építménynevek elsősorban belterületi helynevek, de ritkán a külterületi nevek csoportjában is előfordul egy-egy ilyen elnevezés.

A névrészként, névelemként szereplő helynevek lexikális szempontból változatosak. A helynévadás lexikális bázisának minden kategóriájával találkozhatunk a körökben. A nagy többségük egyrészes helynév (496; pl. *Borvíz/utca* – Cs, *Csere/alja* – Cso, *Éger/melléke* – K, *Kőd/oldal* – M, *Alsó/Balázsi* – S stb.) és kétrészes helynév (424; pl. *Almás-mező/kútja* – Cs, *Bálint sarka/pataka* – Cso, *Bánya-tető* – K, *Három-kő/oldala* – M, *Bükk-szád* – S stb.). Szép számmal van jelen helynévelem is közöttük (114; pl. *Vizer < Vizer/vápa* – Cs, *Ádám–Éva dombja 'Ádám–Éva keresztje dombja'* – Cso, *Hosszú < Hosszú-dűlők* – K, *Cibre < Cibrefalva* – M, *Kápolna/híd 'Kápolna-patak/híd'* – S stb.), egyrészes képzett helynév (50; pl. *Kotormányi/rész* – Cs, *Kánásori/kertek* – Cso, *Batézi/dűlő* – K, *Illanci/út* – M, *Feketési/patak* – S stb.) és kétrészes képzett helynév (41; pl. *Csekefalvi/rét* – Cs, *Csere-alji/út* – Cso, *Karcfalvi/templom* – K, *Csigafalvi/eszténa* – M, *Bor-réti/borvíz* – S stb.) viszont kisebb számmal szerepel közöttük. A következőkben a helynévi alapú egyrészes és kétrészes neveket külön tárgyalom.

2.1. A helyneveket tartalmazó egy- és kétrészes névszerkezetek közül sajátos módon az egyrészes szemantikai szerkezetű típusok kisebb gyakorisággal jelentkeznek: a helynévi alapú mikronevek bő negyed részét teszik ki. Ezek egyrészt S sajátosságfunkciót, másrészt M megnevező funkciót hordozó szemantikai szerkezetek. Az előbbieket fordulnak elő túlsúlyban a vizsgált névanyagban, összesen 286 helynév tartozik a csoportjukba (Cs: 34, Cso: 27, K: 62, M: 91, S: 72), az M funkciót hordozó helynévi alapú egyrészes nevek jóval ritkábbak, mindössze 36 helynév képviseli őket (Cs: 6, Cso: 3, K: 5, M: 10, S: 12).

A sajátosságfunkcióval bíró helynévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek névfajtáikra nézve változatosak. Többségük határnév (173; pl. *Cibrefalva* – M, *Fekete kereszt*² – Cso, *Kardák vályúja*² – K, *Nagy-vérszi-patak*² – S, *Rét-kapu* – S stb.) és domborzati név (81), amelyek túlnyomó többsége víznévvel alakult völgy-név (pl. *Antalok pataka*² – K, *Bajoz pataka*² – Cs, *Királybíró pataka*² – M, *Nagy-pataka*² – S, *Somlyó pataka*² – Cso stb.), de kiemelkedésnév is előfordul körükben (pl. *Bodor-vész* – M, *Szellő* – Cso, *Vers-bükk*² – K stb.). A típus tagjai között kisebb számmal víznevek is előfordulnak (17), s ezek kizárólag forrásnevek (pl. *Belső-vályúk*² – M, *Juharos vályúja*² – K, *Vályúk*² – Cso, M stb.), ritkábban ezek mellett építményneveket (8; pl. *Lánchíd* – K, *Poszogó*² – Cs, *Rossz híd* – S, *Szent Péter* – Cso stb.) és lakott területek neveit is találunk (7; pl. *Hegy alja* – K, *Sárhíd* – M, *Szentmihály* – M, *Szentsimon* – S, *Tudornegyed* – K stb.).

A sajátosságfunkcióval rendelkező S szemantikai szerkezetű helynevek helynévi névelemének szerepe eléggé differenciált. Kifejezheti a helynévvel is megnevezett helyek többféle lokális jegyét is, így elsősorban a megnevezett helyek más helyekhez való viszonyát: túlnyomórészt a helyek pontos térbeli elhelyezkedésére utal, de néhány esetben a hely valaminek a része viszonyt is jelez. A pontos elhelyezkedésre utaló nevek körében különböző helyfajták szerepelnek viszonyító elemként: s a nevek ezáltal túlnyomórészt víz (pl. *Kőkutaknál* – K, *Tóknál* – M, *Olt mellett* – S stb.), építmény (pl. *Hármashatár*² – Cso, *Falukertje*² – K, *Keresztút* – S, *Vetéskapu* – M stb.), ritkábban tájrész (pl. *Bodor-vész* – M, *Lucos alatt* – Cso, *Rókané felett* – S), térszíni forma (pl. *Hágók* – Cs, *Lasmány alatt* – S, *Szakadát* – K stb.), illetve lakott terület (pl. *Abránfalva* – K, *Cibrefalva* – M stb.) mellett, közelében vagy rajta viszonyt tükröztetnek. A *Belső* – Cs, *Felső* – Cs határnevek viszonyított helyzetre utalnak. A rész–egész viszonyt kifejező egyrészes nevek között domborzati neveket találunk (völgynevet: *Lyuk száda* – S; dombnevet: *Vár-tető* – M, *Bánya-tető* – K). Az egyrészes helynevek névelemei lehetnek egyrészes helynevek (43; pl. *Aladáré 'hegy'* – S, *Hágó 'szántóföld'* – S, *Lucos alatt* – Cso, *Strázsa* – M stb.), kétrészes helynevek (186; pl. *Abránfalva 'szántóföld'* – K, *Antalok pataka*² 'völgy' – K, *Boronás út*² 'erdő' – S, *Kicsi hidnál* – Cs stb.), valamint helynévelemek (38; pl. *Cibre* – M, *Királybíró* – M, *Szellő* – Cso, *Hosszak* – S stb.). A lokális jegyet kifejező egyrészes helynevek névalkotási szabályai többfélék, amelyek közül a jelentésbeli névalkotás a leggyakoribb, különösen a metonimikus névalkotás jellemző (209; pl. *Antalok pataka*² 'völgy' – K, *Boronás út*² 'erdő' – S, *Döggút*² – M, *Kicsi-kút*² – Cs stb.), de a metaforikus névadásra is találunk néhány példát (3; pl. *Gecemáni-kert* – Cso, *Lánchíd* – K, *Tudornegyed* – K). A metonimikus névadás néhány településnévből alakult határnévi példájának névalkotásai szabálya jelentésátértékelődésként is értelmezhető (lásd ehhez TÓTH 2008: 51; pl. *Abránfalva* – K, *Cibrefalva* – M stb.). A morffematikai szerkesztés helynévpéldái (11) alakulhattak az -s helynévképzővel

(pl. *Imre-kő* – M), a *-k* többesjellel (pl. *Hosszak* – S), a *-nál/-nél* helyhatározó-
 raggal (pl. *Kicsi hídnál* – Cs, *Kőkutaknál* – K, *Tóknál* – M, *Sándor András ke-
 resztfájánál* – M), valamint névutóval egyaránt (pl. *Lasmány alatt* – S, *Lucos alatt*
 – Cso, *Rókáné felett* – S, *Őrház mellett* – M, *Vasúton kívül* – K). Mindezek mellett
 a szerkezeti változás is közrejátszott néhány egyrészes helynév alkotásában (40):
 főképpen az ellipszis (pl. *Vizer* < *Vizer-vápa* – Cs) és a redukció (pl. *Cibre* <
Cibrefalva 'határnév' – M, *Királybíró* < *Királybíró pataka*² 'völgynév' – M),
 illetve kisebb arányban a bővülés is (pl. *Rossz kútja* < *Rossz-kút* 'határnév' – K,
Hosszak < *Hosszú* – Cs stb.). Az S szemantikai szerkezetű helynevek sorában
 előfordulnak olyan szinonim helynévpárok is, amelyek tagjainak névalkotási sza-
 bályja nem állapítható meg pontosan ide vonatkozó történeti adatok hiányában
 (23; pl. *Ördögös-tó* ~ *Ördögös-tónál* – Cso, *Tók*² ~ *Tóknál* – M stb.), csak felté-
 tételezéseink lehetnek azokkal kapcsolatban. Az említett határnévi névpárok pél-
 dáinak tagjai keletkeztek egymástól függetlenül víznevek metonimikus névát-
 vitelével (*Ördögös-tó*, *Tók*²), illetve víznévi alapjuk határozóraggal való
 morfológiai szerkesztésével (*Ördögös-tónál*, *Tóknál*). De szerkezeti változás
 is alakíthatta a névpárokat: konkrétan a morfológiai szerkesztéssel keletkezett
 elsődleges határnevek redukciója (*Ördögös-tónál* > *Ördögös-tó*, *Tóknál* >
*Tók*²).

A helynévvel alakult egyrészes helynevek másik szemantikai szerkezet típusa
 a megnevező szerepű névszerkezet (M), amelyet mindössze 36 helynév képvisel,
 így nem annyira gyakori, mint a sajátosságot kifejező névstruktúra. A szerkezet-
 típus megnevező névrészei szemantikai szempontból egyneműek, semmiféle in-
 formációt nem közölnek a szóban forgó helyekről, csak megnevezik azokat. Ez a
 névszerkezeti típus túlnyomórészt a határnevek körében figyelhető meg (22; pl.
Borzik – Cs, *Datkora* – S, *Nyilénk* – M, *Osztoros* – K, *Mányír* – Cso stb.), ugyan-
 akkor a domborzati nevek sorában is felbukkan, főként a hegynevek csoportjában
 (12; pl. *Illanc* – M, *Kánásor* – Cso, *Naskalat* – M, *Osztoros* – K, *Terkő* – K), de
 az *Olt* folyónévben is jelen van, amely makronévként Karcfalva és Csíkszentsi-
 mon mikronévanyagába illeszkedik be. A megnevező funkciójú nevek túlnyomó
 része belső keletkezésű helyneveken alapul. Ezek deszemantizáció útján elveszí-
 tették szemantikai transzparenciájukat, az alapjukon álló egyrészes és kétrészes
 helynevek különböző hangtani változások nyomán névelemszerkezetükben elho-
 mályosultak (pl. *Borzik* < *Borzlik* 'Borzlyuk' – Cs, *Osztoros* < *Ostoros* – K stb.;
 lásd ezekhez a FNESz. megfelelő szócikkeit). Az *Olt* folyónév névátvétellel,
 „szláv közvetítéssel kerülhetett a magyarba” (FNESz.), így jövevénynévként
 eleve megnevező funkciójú névnek mondható. Ide vonatkozó történeti adatok hiá-
 nyában néhány további megnevező funkciójú helynév eredete megfejtethetetlen,
 így a helynévi alapjuk is csak feltételezhető névelem (pl. *Datkora* – S, *Depsi* – S,
Kekága – M, *Naskalat* – M stb.).

2.2. A csíki mikrotoponímiai rendszerekben nemcsak egyrészes helynévvel alakult megnevezésekkel találkozhatunk, hanem kétrészes helynevekkel is. A 795 kétrészes helynév többsége (640 név) S+F szemantikai szerkezetű (Cs: 106, Cso: 72, K: 110, M: 149, S: 203), kisebb részük (144 név) S+M struktúrájú (Cs: 15, Cso: 24, K: 40, M: 5, S: 1), 10 elnevezés pedig M+F szerkezetet mutat (Cso: 1, K: 3, M: 5, S: 1), és mindössze egy csíkszentsimoni helynév képviseli az M+M szemantikai struktúrát.

Az S+F szerkezetű mikronevek fajtajelölő (F) névrésze lexikális szempontból egyszerű vagy összetett földrajzi köznév (pl. *Csekefalvi/rét* – Cs, *Feketés/patak* – S, *Szent Bükk-szádi/borvíz* – S, *Szurdoki/kőbánya* – S stb.), a helynévi bővítésményszerű pedig sajátosságra utaló funkcióval rendelkezik. Az F névrész alapján körvonalazódnak azok a helynévfajták, amelyek közé az itt tárgyalt névtípus egyedei tartoznak. Érdekes módon a legtöbb ilyen helynév domborzati név (204; pl. *Barakasza/észak* – M, *Gelence/oldala* – K, *Lasmány/gödör* – S, *Megye/vápája* – Cs, *Mogyorós/árnyék* – Cso stb.), víznév (154; pl. *Almás-mező/kútja* – Cs, *Bánya-pataka/borvíz* – S, *Hideg-kút/pataka* – Cso, *Kicsi-loki/borvíz* – K, *Pityókás-kert/tava* – M stb.), határnév (136; pl. *Akasztó-hegy/kert* – M, *Cifra-bükk/pusztája* – S, *Csereklyés/kert* – Cso, *Ködl/erdeje* – K, *Rét/parlag* – Cs stb.) és építménynév (118; pl. *Borvíz/hídja* – S, *Gyergyói/út* – K, *Vasfúvó/útja* – M stb.), de kisebb számban előfordul közöttük lakott terület neve (18; pl. *Borvíz/utca* – Cs, *Malom-völgy/utcája* – M, *Temető/utca* – Cso, *Fő út/melléke* – S stb.) és vízparti név is (10; pl. *Bánya-patak/töve* – S, *Békás/töve* – Cs, *Mocsár/szél* – Cso stb.).

Az S+F szemantikai szerkezetű nevek sajátosságot jelölő (S) bővítésményszerű többféle szemantikai jegyet fejez ki. Ezek között többségben vannak a helyek különböző lokális viszonyait jelző elnevezések. Rész–egész viszony (80) főként domborzatrésznevekben jelenik meg (55; pl. *Akasztó-hegy/oldala* – M, *Gőzös/oldal* – K, *Hallgató-domb/teteje* – Cso, *Hegy/farka* – K, *Kincs-kő/tető* – S, *Lok/szád* – K stb.), de jelen van a határnevekben is (24; pl. *Bükk/szád* – S, *Csere/farok* – Cso, *Csere/kapu* – K, *Nagy-parlag/farka* – M, *Szomos/dereka* – Cs stb.), a víz- és vízparti nevekben (5; pl. *Kurta/pataka* – Cs, *Mogyorós/kútja* – Cso, *Tizás/kútja* – S; *Két-ág/tő* – Cs, *Mocsár/szél* – Cso), valamint két építménynévben is (*Hosszú ereszkedő/kanyara* – S). Az S+F szemantikai szerkezetű mikronevek első névrészenek a leggyakoribb szerepe azonban a hely pontos elhelyezkedésének a jelzése (454), amely ugyanakkor tovább differenciálható: kifejezhet ugyanis víz melletti (80; pl. *Bánya pataka/borvíz* – S, *Bánya-patak/gödre* – M, *Bence/havasa* – Cs, *Borvíz/oldal* – K, *Szépvíz/töve* – Cso stb.), térszíni forma melletti (93; pl. *Akasztó-hegy/kert* – M, *Aladár oldala/útja* – S, *Gőzös/pataka* – K, *Kánásori/kút* – Cso, *Kőszál/pataka* – Cs stb.), tájrész melletti (236; pl. *Bükk-szádi/borvíz* – S, *Csereklyés/kert* – Cso, *Kerek-mező/pusztája* – Cs, *Partikula/kertje* – K, *Szilas/pataka* – M stb.), lakott terület melletti (15; pl. *Csekefalvi/borvíz* – Cs, *Csorosza/hídja* –

M, *Felszegi/kereszt* – S, *Kőtemető/háta* – K, *Sár utca/kert* – Cso stb.), valamint építmény melletti fekvést (30; pl. *Bánya/köz* – K, *Bárka/melléke* – S, *Hármas keresztfa/utcája* – Cs *Templom/dűlő* – M stb.). A térbeli helyviszonyok sajátos példája, az irány szintén megfigyelhető a vizsgált mikronevek anyagában (63), s ez leginkább útnevekre jellemző (pl. *Bajoz/útja* – Cs, *Borvizi/út* – M, *Csomortáni/út* – Cso, *Rét/útja* – Cs stb.), de határnevekben is előfordul (pl. *Híjászóra/menő* – Cso, *Oltra/menő* – S, *Rétre/menő* – Cs stb.). A kétrészes S+F szemantikai típusú helynevek további helynévi bővítményrészei ritkábban a helyek külső sajátosságait is felidézik (26): utalhatnak birtokosra (pl. *Bánkfalvi/dűlő* – S, *Csigafalvi/eszteta* – M, *Iskola/erdeje* – S stb.), építményre (*Ádám-Éva/dombja* – Cso, *Akasztó/láb* – S, *Szent Péter/hegy* – Cso stb.), eseményre (pl. *Cinkus/utca* – Cs). 17 elhomályosult motivációjú helynév esetében többféle elemzési lehetőség is felmerül (pl. *Aladár/tető* – S, *Aladár/oldala* – S, *Kotormányi/rész* – Cs, *Debrece/pataka* – Cs stb.).

Az előbbieken bemutatott kétrészes mikronevek helynévi névelemei zömmel egyrészes helynevek (297; pl. *Avas/tető* – K, *Bükk/eleje* – Cso, *Feketés/patak* – S, *Illanc/martja* – M, *Rétre/menő* – Cs stb.) és kétrészes helynév (184; pl. *Akasztó-hegy/oldala* – M, *Kápolna-patak/híd* – S, *Nagy-völgy/teteje* – Cs stb.). De mindezek mellett egyrészes képzett helynév (45; pl. *Bészéki/borvíz* – S, *Kánásori/kút* – Cso, *Madicsai/fürdő* – K, *Szurdoki/kőbánya* – Cs stb.) és kétrészes képzett helynév (40; pl. *Csekefalvi/borvíz* – Cs, *Kicsi-Loki/borvíz* – K, *Nagy-Mocsári/borvíz* – Cso, *Nagy-pataki/vályúk*¹ – M stb.) is utal helyviszonyra a vizsgált helynevek körében, csakúgy, mint helynévelem (74; pl. *Cibre/oldala* – M, *Hegyes/oldal* – Cso, *Lesőd/hídja* – K, *Sapka/tető* – S, *Úz/völgy* – Cs stb.).

A helynévvel alakult S+F szemantikai szerkezetű nevek legjellegzetesebb névalkotási szabálya a szintagmatikus szerkesztés (505). A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek túlnyomórészt jelzős szerkezetek (482), amelyek elsőprő többsége jelölt birtokos jelzős szerkezet (353; pl. *Akasztó-hegy/oldala* – M, *Balaskó/erdeje* – K, *Bükk-sarok/hídja* – S, *Csere/alja* – Cso, *Csipkés/teteje* – Cs stb.), a jelöletlen jelzős szintagmák kisebb számban jelentkeznek (141; pl. *Borvizi/út* – M, *Borvíz/oldal* – K, *Cserelfarok* – Cso, *Kincs-kő/tető* – S, *Mogyorós/oldal* – Cs stb.). A szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynevek körében a jelzős szerkezetek mellett ritkán határozós szerkezetek is előfordulnak: ezek jellemzően határnevek (13; pl. *Kőd felél/forduló* – M, *Rétre/menő* – S, *Szentmártonra/menő* – S, *Szépvíz felél/forduló* – M stb.). Egyes helynevek szerkezeti változással keletkeztek, főként redukcióval (pl. *Hegyes/oldal* < *Hegyes-kert/oldal* – Cso, *Kápolna/híd* < *Kápolna-patak/híd* – S, *Iskola/erdeje* < *Iskolaszék/erdeje* – S stb.). Olyan kétrészes névszerkezetek is vannak a helynévi lexémát tartalmazó nevek e csoportjában, amelyek névalkotási szabálya — történeti adatok hiányában — nem állapítható meg egyértelműen (128). Ezek a helynevek általában szinonim

névpárokat alkotnak, amelyek tagjairól nem dönthető el pontosabban, hogy melyik az elsődleges és melyik a másodlagos név közülük (pl. *Feketési/út* ~ *Feketés/út* – S, *Madicsai/fürdő* ~ *Madicsai/fürdő* – K stb.). Elképzelhető, hogy ezek a névpárok párhuzamosan keletkeztek szintagmatikus szerkesztéssel, de azt is feltételezhetjük, hogy a névpárok egyik vagy másik tagja előzménynévként szintagmatikus szerkesztéssel alakult (*Feketési/út* és *Madicsai/fürdő*, illetve *Feketés/út* és *Madicsai/fürdő*), a másik tagja pedig az előzménynév szerkezeti változásával. Ennek értelmében bővüléssel is létrejöhetett a *Feketési/út* (< *Feketés/út*), a *Madicsai/fürdő* (< *Madicsai/fürdő*), de redukció is alakíthatta a *Feketés/út* (< *Feketés/út*) és a *Madicsai/fürdő* (< *Madicsai/fürdő*) névváltozatokat.

A helynévvel alakult csíki helynevek következő csoportja az S+M szemantikai szerkezetű típusú nevekből tevődik össze. 144 kétrészes helynév sorolható ebbe a névcsoportba, amelyek döntő többsége határnév (84; pl. *Alsó/Balácsi* – S, *Cikók/Zöldese* – S, *Mogyorós/Kicsi-ültetettje* – Cs, *Tós/Nyír-kert* – K stb.), kisebb számban pedig lakott terület neve (18; pl. *Alsó/Vasút utca* – K, *Felső/Vasút utca* – K, *Kis/kápolnaszeg* – S, *Nagy/kápolnaszeg* – S stb.), vízparti név (13; pl. *Alsó/Mocsár* – Cso, *Felső/Mocsár* – Cso, *Alsó/Semlyék* – K, *Felső/Semlyék* – K stb.), domborzati név (13; pl. *Alsó/Sáros-völgy* – Cso, *Felső/Sáros-völgy* – Cso, *Kicsi/Pogány-havas* – Cso, *Nagy/Pogány-havas* – Cso stb.), építménynév (10; pl. *Ajnádi/Alszezi esztana* – M, *Belső/Katlanok* – M, *Felszezi/Csordahajtó út* – M stb.), víznév (6; pl. *Alsó/Vágás-víz*¹ ~ *Kicsi/Vágás-víz*² – Cso, *Kicsi/Olt* – S stb.).

A névszerkezetek megnevező (M) szerepű alaprésze kötelező módon helynévi alapú névrész, viszont a sajátosságra (S) vonatkozó bővítményrészük vagy helynévi névelem, vagy valamilyen sajátosságot jelölő szó. A megnevező funkciójú alaprészüket zömmel egyrészes helynév (98; pl. *Belső Katlanok* – M, *Cikók Zöldese* – S, *Csikszentsimon* – S, *Szentmihályi-Kőd* – M stb.), kisebb számban pedig kétrészes helynév (45; pl. *Nagy/kápolnaszeg* – S, *Kozmási/Megye-sár* – Cs, *Mogyorós/Kicsi ültetettje* – Cs stb.). E nevek helynévi bővítményrésze többnyire egyrészes helynév (7; *Csik/csekefalva*, *Csik/csobotfalva*, *Csik/karcfalva*, *Csik/szentmihály*, *Csik/szentsimon*, *Mogyorós/Kicsi ültetettje* – Cs), ritkábban egyrészes képzett név (4; *Ajnádi/Alszezi esztana* – M, *Alszezi/Csordahajtó út* – M, *Kozmási/Megye-sár* – Cs, *Szentmihályi/Kőd* – M), egy esetben pedig kétrészes helynév (*Kicsi Bárka/melléke* – S). Ezek a helynévi lexikális elemek főként lokális viszonyfajta utalnak (pl. *Alszezi/Csordahajtó út* – M, *Csik/csekefalva*, *Csik/csobotfalva*, stb.), de birtoklást is kifejezhetnek (pl. *Ajnádi/Alszezi esztana* – M, *Kozmási/Megye-sár* – Cs, *Szentmihályi/Kőd* – M). A sajátosságyszót tartalmazó bővítményrész e nevekben jobbára képzett melléknév (81; pl. *Alsó/Balácsi* – S, *Belső/Katlanok* – M, *Külső/Gát* – Cs, *Felső/Lok* – K stb.), ritkábban képzetlen melléknév (47; pl. *Kicsi/Pogány-havas* – M, *Nagy/Pogány-havas* – M, *Kis/Somlyó* – Cso, *Nagy/Somlyó* – Cso, *Kicsi/Lok* – K, *Nagy/Lok* – K stb.), de sorszámnev is

előfordul közöttük (pl. *Első/Szilas* – M, *Első/Rekettyés* – K, *Első/Szakadát* – K stb.), valamint egy ízben befejezett melléknévi igenevet is láthatunk a névstruktúrában (*Levágott/Csere-sarok* – Cs). Két elnevezésben *-k* többesjellel álló családnév jelentkezik sajátosságjelölő névrészként (*Cikók/Zöldese* – S, *Hollók/Zöldese* – S).

A kétrészes S+M szemantikai szerkezetű helynevek szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek, és a hagyományos szakirodalom által névdifferenciálódás néven említett jelenséggel függenek össze (lásd ehhez INCZEFI 1970: 65–71). Néhány településnév névalkotási szabályát, amelyek az ún. külső differenciálódással hozhatók összefüggésbe, szerkezeti változásként, bővítményrészsel való kiegészülésként is azonosíthatjuk (TÓTH 2008: 33): *Csik/csekefalva*, *Csik/szentmihály*, *Csik/szentsimon* stb. Az *Alsó/Sáros-völgy* ~ *Kicsi/Sáros-völgy* – Cso, *Felső/Sáros-völgy* ~ *Nagy/Sáros-völgy* – Cso névpárok keletkezési folyamata — további támpontok híján — többféleképpen is feltételezhető: a névpárok keletkezhetek egymástól függetlenül a *Sáros/völgy*¹, *Sáros/völgy*² előzménynevek és az *Alsó*-, *Felső*-, *Kicsi*-, *Nagy*- bővítményrészek szintagmatikus szerkesztésével, illetve az előzményneveknek a kiemelt bővítményrészekkel való kiegészülésével. Az S+M szemantikai szerkezetű névpárok létrejöhetnek emellett jelzői szerepű névrészcsereivel (lásd ehhez TÓTH 2008: 141) is a névpárok előzménynévként értelmezhető egyik vagy másik tagja alapján: *Alsó/Sáros-völgy* > *Kicsi/Sáros-völgy*, illetve *Kicsi/Sáros-völgy* > *Alsó/Sáros-völgy*, *Felső/Sáros-völgy* > *Nagy/Sáros-völgy*, illetve *Nagy/Sáros-völgy* > *Felső/Sáros-völgy*.

A helynévvel alakult kétrészes helyneveknek ritka típusát alkotják az M+F szerkezetű elnevezések. Közöttük vannak határnevek (*Akasztó-hegy/dűlő* – M, *Batézi/dűlő* – K, *Csere/dűlő* – M, *Herdői/rész* – M), domborzati nevek (*Kenderes-mál/oldala* – M, *Lok/völgye* – K, *Somlyó/hegye* – Cso, *Ször-mál/oldala* – M) és víznevek (*Hidegség/pataka* – S, *Olt/vize* – K). E nevek helynévi alapú (megnevező funkciójú) bővítményrészéhez fajtajelölő szerepű földrajzi köznévi névrész társul (10; *Akasztó-hegy/dűlő* – M, *Batézi/dűlő* – K, *Csere/dűlő* – M, *Herdői/rész* – M, *Hidegség/pataka* – S, *Kenderes-mál/oldala* – M, *Lok/völgye* – K, *Olt/vize* – K, *Somlyó/hegye* – Cso, *Ször-mál/oldala* – M). A nevek helynévi elemei főként egyrészes helynevek (*Csere/dűlő* – M, *Hidegség/pataka* – S, *Olt/vize* – K, *Lok/völgye* – K, *Somlyó/hegye* – Cso), de egy kétrészes helynév (*Akasztó-hegy/dűlő* – M), valamint két egyrészes képzett helynév is megjelenik közöttük (*Batézi/dűlő* – K, *Herdői/rész* – M). Ezek a helynevek szerkezeti változás útján, kiegészüléssel keletkeztek: helynévi előzményük fajtajelölő (F) névrésszel egészült ki (*Batéz* > *Batézi/dűlő*, *Herdó* > *Herdői/rész*, *Akasztó-hegy* 'dűlő' > *Akasztó-hegy/dűlő* stb.). A *Batézi-dűlő* – K, *Herdői-rész* – M helynevek képzéses kiegészüléssel jöttek létre. Az egyetlen M+M szerkezetű helynév a csíkszentsimoni *Fitád/Kerek-nád* határnév, amelynek a jelöltje a volt téesz idején keletkezett dűlőösszevonással.

3. A helynévi lexémát tartalmazó helynevek jelentős névcsoportot képviselnek a vizsgált települések élőnyelvi mikrotoponímiai rendszereiben, ami azt jelzi, hogy a meglévő helynevek erőteljes közvetlen hatást gyakorolnak a csíki helynévadásra. Általános nyelvi sajátosságaik alapján ezek a csíki megnevezések egyértelműen beilleszkednek a helynévi alapú helynevek jellegzetes típusai körébe, szemantikai szerkezeteik ugyanis megfelelnek az e nevekre általában jellemző struktúráknak: az egyrészes S és M, illetve a kétrészes S+F, S+M és M+F szerkezeteknek.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÍRÓ FERENC 1999. Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *Névtani Értesítő* 21: 36–42.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2001. *Csík helynevei*. Doktori disszertáció. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2004. Karcfalva helynevei 1. *Magyar Nyelvjárások* 42: 180–203.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2005. Karcfalva helynevei 2. *Magyar Nyelvjárások* 43: 173–212.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2006. A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50: 124–138.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2007. A Hargita megyei Csíksomlyó, Csíktaploca és Csobotfalva helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 51: 128–137.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2009. A Hargita megyei Csíkcekefalva helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 53: 157–160.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN 1984–1985. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–114.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névtudományi Tanszék Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1993. Második kiadás: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Nyelvészeti Tanulmányok 14. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1960. Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 82–85.
- TÓTH VALÉRIA 1999. Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–442.
- TÓTH VALÉRIA 2001. A helynevek lexikális szerkezetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 643–655.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástípológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Locative lexemes in place names in the Csík Region

The study examines the impact of the existing place-name system on place-name variation based on the present-day living place-name inventory of five settlements in the Csík Region. A linguistic analysis of the name inventories shows that nearly half of the place names were formed with pre-existing place names. The place-name parts of the place-name structures mainly refer to a local relation, but there are also a considerable number of parts with a denominative function, which can be found in different types of names with a semantic structure of one-component names (*Kőkutaknál, Olt*) as well as two-component ones (*Madicsa/útja, Nagy/Somlyó, Olt/vize*).

Keywords: place-name, place-name attribution, name element, name part, name structure

Csomortáni Magdolna
Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
ORCID: 0000-0001-7791-0174
mcsomortani@yahoo.com